

А. В. Соколова

**ФУНКЦІ НЕОФІЦІЙНИХ АНТРОПОНІМІВ У РОМАНАХ
Г. ТЮТЮННИКА “ВИР” ТА В. ЗЕМЛЯКА “ЛЕБЕДИНА ЗГРАЯ”**

Прізвисько — найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього імені та прізвища) і містить в собі вказівку на певну помітну рису характеру, зовнішності, діяльності, звичок людини [5:154]. Н. В. Подольська визначає прізвисько як вид антропоніма, додаткове неофіційне ім'я, дане оточуючими людьми у відповідності з характерною рисою людини, обставиною, що супроводжує її у житті, за якоюсь аналогією, за походженням та іншими мотивами [11:111].

Найдавніші прізвиська виникли в результаті “пересування”

дохристиянського імені на друге місце після календарного (між ними в офіційних документах могло стояти ще ім'я батька) [5:154-155]. Зважаючи на те, що репертуар християнських імен помітно поступався списку слов'янських за походженням онімів, індетифікаційні, розрізнявальні можливості останніх виявились ефективнішими, тому досить частими були випадки, коли особу при повторному згадуванні називали за допомогою саме прізвиська [7:137]. Із входженням у вжиток прізвищ прізвиська трансформуються у прізвища в офіційному вжитку, а в розмовно-побутовому виконують диференційну функцію. У наш час прізвиська перебувають поза офіційною сферою. Вони виникають в усному розмовному мовленні і живуть там як неофіційні назви-характеристики. Прізвиська функціонують в порівняно невеликій спільності людей [2:293]. Корпоративність породжує і використання прізвиस्क. В. А. Никонов зауважує, що прізвиська потрібні як умовний знак приналежності до окремої малої замкненої корпорації [9:22]. На особливу поширеність і популярність прізвиस्क вказував С. І. Зінін, називаючи їх вторинними іменами. Дослідник відзначає, що прізвисько за своєю суспільною цінністю було важливішим у сільській громаді, ніж особове ім'я. Про людину краще знали, якщо називалося її прізвисько, а не особове ім'я [4:25].

Метою даної статті є дослідження функціонування неофіційних іменувань у романах Г. Тютюнника "Вир" та В. Земляка "Лебедина зграя".

Іменуючи персонажів роману, Григорій Тютюнник не обійшов увагою прізвиська як найбільш влучні, образні характеристики, особливо популярні в народному середовищі. Прізвиськовий характер найменувань селян як факт реальної дійсності відображений в художній літературі, виступає як виразна деталь, що доповнює характеристику персонажа [8:62] і служить його "характерологічним представником" [6:105].

У романі Г. Тютюнника "Вир" представлено вісім прізвиस्क: *Вихтір, Двогубий, Зотич, Латочка, Семигласна, Стукач, Хлястик, Чуркін*. Нами зафіксовано 68 ужитків цієї моделі, що становить 1,2% усього антропонімичного простору твору. Ужиті в романі прізвиська є дотепними, влучними, доброзичливими або в'їдливими, що робить їх справжніми витворами художнього слова.

Розгляд функціонування прізвиськ у тексті роману показав, що найчастіше вони уживаються в авторському мовленні для диференціації персонажів та їх характеристики.

У прізвиськах як унікальній категорії художньої ономастики особливо сильною є характеризуюча функція. За допомогою неофіційних іменувань письменник звертає увагу читача на певну зовнішню чи внутрішню ознаку персонажа. Так, знайомлячи читача вперше з *Двогубим, Латочкою*, автор вживає прізвиська після моделі “повне ім’я+прізвище” аби яскравіше увиразнити особливість денотата. При цьому постання прізвиська спеціально роз’яснюється в тексті: “Біля гарби танцюючою ходою ішов молодий парубок Северин Джмелик — “*двогубий*”, прозваний так за те, що колись парубки “на чужій” розсікли йому навпіл губу. Губа зрослася, але тонюсінкий, як ниточка, рівчачок все рівно розділяв її на дві половини” [14:83]; “Біля Хоми сидів Андрій Блатулін, по-вуличному *Латочка*. Є в нього на лівій щоці родиме п’ятенце з копієчку завбільшки, ніби хтось, граючись, шевської смоли приліпив для розваги; та не відмивається воно, навіки прикипіло, через те і прозвали його *Латочкою*” [14:98]. Прізвисько *Латочка*, що додається до повної форми імені та прізвища персонажа (Андрій Блатулін), виступає у якості основного іменування персонажа (29 разів проти 2): “На гарбі лежали Опанас Бовдюг, Гарасько Сич, Охрім Горобець, Сергій Золотаренко і *Андрій Блатулін — Латочка*” [14:83]; “Приходив на посиденьки і *Андрій Блатулін — Латочка*” [14:182].

Прізвиська — наймотивованіший вид антропонімії в художньому тексті з прямо або посередньо (асоціативно) характеризуючою семантикою [15:45]. До таких належить прізвисько *Хлястик*, яке уживається у тексті частіше, ніж прізвище персонажа (Перехльостін) — 8 разів проти 5. Причиною цього є негативна експресія прізвиська, що проявляється у насмішкуватій переробці прізвища: *Перехльостін* > *Хлястик*. За грубість і навіть знущання над людьми *Перехльостіна* “ніколи не звали по імені чи прізвищу, а дражнили його як собаку, *Хлястик*, і було кілька випадків, що його хотіли прибити” [14:502].

Як слушно сказав С. І. Зінін, прізвиська відрізняються індивідуальністю і часто влучно характеризують особу [4:24]. Іноді такі влучні характеристики розкриваються через мікроконтекст:

“Підійдеш до товариша *Стукача* — він тобі все *розкаже*” [14:340]. Як бачимо, прізвисько *Стукач* відрізняється асоціативним фоном і уживається, до речі, з детермінативом *товариш*, тобто іронічно видається за прізвище. Ужите лише 1 раз у мові персонажа, прізвисько *Стукач* стає промовистим і легко запам’ятовується.

Використання прізвиськ у мові інших персонажів зустрічається в ситуації звертання, де іменуючий уживає неофіційне іменування поряд з іншими антропомоделями: “Ану, Бовдюг, доставай горілки, а ти, *Латочко*, закуси, а я вже принесу чарки...” [14:233]. Подібні випадки знаходимо і в дистактній ситуації: “- Наши немца от Москвы поперли... — Невже?! — задихнувся Тимко. — Хошь и у Марка спроси. Только что *Хлястик* из газеты вычитывал” [14:524]. Такі ужитки свідчать про те, що прізвиська як розряд антропонімів мають народний характер і міцно закріплені за їх носіями.

У номінацію особи, яка називається прізвиськом, закладається суб’єктивна оцінка. Наприклад, *Чуркін* — іронія у поєднанні з добродушністю: “...його люди дуже любили, поважали і жартома про себе називали “капітан *Чуркін*” (від слова вурка, вуркін, насмішкувато — *Чуркін*)...” [14:502].

Фамільярно-іронічну повагу до персонажа виражає прізвисько *Зотич* – дериват, створений від імені та по батькові за оказіональною моделлю. Внаслідок своєї нестрандартності прізвисько *Зотич* сприймається як емоційне. Такі прізвиська даються молодими людьми старшому за віком: “*Зотич* почекав, доки той підійде, і запропонував сісти на коня. Трудармієць схопився за стремено, а видертися не міг. *Зотич* допоміг йому сісти і віддав свої рукавиці. — От спасибі тобі, *Зотич*, а то зовсім я підбився, — подякував трудармієць” [14:505].

Серед ужитків даної моделі в романі іноді зустрічаються прізвиська з конотаціями емоційно-оцінного характеру. В залежності від семантики та емоційного забарвлення предикатив-іменників ідентичні антропоформули можуть мати як позитивні, так і негативні оцінювальні конотації. Так, у сполученні з іменником *молодець* прізвисько *Вухтір* набуває позитивного емоційного забарвлення: “- *Молодець, Вухтір!* — Ну вже й характерник!” [14:235].

Таким чином, функціонування неофіційних іменувань у романі

Г. Тютюнника “Вир” є типовим для певного середовища, соціально обумовленим. Через свою виразність, стилістичну забарвленість прізвиська стають характеристичними, образними.

Особливої ваги набувають прізвиська у романі В. Земляка “Лебедина зграя”, де належать десяти персонажам (Бозя, божевільний, Зінгерка, Зінгерки, Зінгери, Кабанник, Кармеліт, Марсіянин, Отченашка, Півторарукий, Фабіян) і уживаються 166 разів (4,2% від загального числа антроповжитків). Наділяючи прізвиськами своїх персонажів, В. Земляк мотивує їх тією чи іншою характерною особливістю, наприклад: “Клим далеко міг би зайти з тими командирськими ногами, якби якийсь полячок під Бродами не відтяв йому шмат лівої руки по самий лікоть... Тепер носив напівпорожній рукав у кишені галіфе, й комунівські дотепники відразу ж охрестили його *Півтораруким*” [3:23]; “Лікар спить голий, нібито ніяк не може одвикнути від студентської звички, коли доводилось економити на білизні. За ту нагість уже тут, у Глинську, його прозвано *Марсіянином*” [3:119]; “Можливо, то була мить, коли Данько уявив себе майже революціонером, а Лук’янові малося б знати, що ті не плачуть, йдуть на смерть відважно та гордо. Недарма парубки прозивають Лук’яна *Бозею*” [3:54]. Як бачимо, всі прізвиська є семантично наповненими, вони індивідуальні за своїм утворенням.

Серед прізвиськ, що містять вказівку на характерну рису денотата, слід виділити прізвисько *божевільний*: “За звичку сміятись у найтрагічніші хвилини прозвано виконавця *божевільним* Савкою, бо у кожному Вавілоні має бути свій божевільний для повноти картини...” [3:53]. Тут немає ще повного відриву від апелятива. Це лише зароджуване прізвисько, тому воно передається малою літерою і слугує епітетом до особового імені.

Прізвиська визначаються інтелектуальними інтересами та експресивними особливостями мовлення замкненої соціальної групи, в межах якої вони виникають та функціонують. Досить вдалим є дібране автором ім’я *Фабіян*, що виступає у функції прізвиська. Автор роману залишає за персонажем це прізвисько як головне, постійне іменування (90 разів). З тексту твору дізнаємося, що спочатку *Фабіяном* називали цапа: “...один із тутешніх диваків цап *Фабіян* (саме ім’я вже проливає деяке світло на його особу)...”

[3:6]. Далі автор коментує, що “**Фабіянів** у Вавілоні два — цап і чоловік, знаменитий трунар та мудрець, послуг якого так чи інакше декому з вавілонян не уникнути. За метрикою він Левко Хоробрий, а походженням нібито з мудреців вавілонських, хоч і не має на те якихось незаперечних доказів” [3:6]. Імення **Фабіян** з походження латинське. О. В. Суперанська вказує, ім’я Фабіан фр. <Fabian <лат. Fabianus “належний Фабію”. А Фабій — лат. родове ім’я від faba “біб” [13:529]. У “Larousse du XXe siecle” знаходимо такі значення цього імення: Fabia — квасоля; назва породи куща, квіти якого схожі на квіти тютюну; Fabia — давня родина римських патриціїв; Fabien — Папа Римський 236 р., святкується 20 січня [16:382]. До того ж воно наділене багатим асоціативним фоном, а саме пов’язується, на нашу думку, з ім’ям **Фабій**, що належало давньоримському історику [1, Т. 27:509]. Отже, ім’я **Фабіян** має прозорий характер, що розкривається завдяки мотивуючому контексту: “Отож, за свідченням цього ревнивого **знавця рідної історії**, колись наш Вавілон був двоярусним городом...” [3:6]. На функціонування антропоніма **Фабіян** як прізвиська, на його соціальну закріпленість вказує ситуація представлення персонажа: “- А ви хто?... Власник чумарки посміхнувся: — Звісно, вавілонянин, **Фабіян** по-тутешньому. — А який Фабіян ходить пити воду в сільраді? — Мій цап. Його теж прозивають Фабіаном” [3:166]. Для того, щоб було зрозумілим, про якого Фабіяна йде мова, персонажі роману використовують двочленну формулу називання (**Левко Хоробрий**) у ситуаціях різного характеру: “Тепер уся надія на **Фабіяна**... — тихо, для брата, сказав Лук’ян. На цапа? — думав про своє Данько. — Чому ж? На самого **Левка Хороброго**” [3:56]; “...Панько Гарехтович запитав, ледь стримуючись, щоб не розсміятися перед уповноваженими: — Чому в цих списках опинився **Фабіян**, тобто **Левко Хоробрий**?” [3:155].

У структурі художнього твору прізвиська набувають різних експресивних відтінків. Слушно зауважила З. П. Нікуліна: “Прізвиська здатні виразити (і виражають) всю гаму відтінків від інтимно-пестливих до різко-зневажливих” [10:90-91]. Так, з негативними емоціями уживає комунікант прізвисько **Кармеліт**: “- Але ж ви бачите, з ким я маю честь служити? — З ким? — перепитав Боніфаций. — **З Кармелітом!** — вибухнув Кочубей. Боніфаций

грюкнув дверима” [3:156]. Як бачимо, негативна оцінка прізвиська обумовлена значенням цієї назви: *кармеліт* — чернець католицького ордену, заснованого в XIIст. у Палестині на горі Кармель під час хрестових походів [12,Т. 4:108]. На приналежність Боніфація до католицького ордену дізнаємось з мови оповідача: “...Боніфацій був височений, як і всі кармеліти. За свідченням Фабіяна, до цього католицького ордену не приймали низькорослих, мовляв, один коротун може кинути тінь на цілий орден” [3:167]. Особливої гостроти набуває ситуація, коли особа, що є носієм цього прізвиська, отримує публічну негативну оцінку: “На ганку на нього засичали з усіх боків, що мусив відступити у темні сіни: — Ось хто нас продає!

— Виходь, *Кармеліте!* Однаково не сховаєшся! — Шкура вавілонська!

— *Антихрист*” [3:156]. У подібній ситуації (при численному зібранні селян) прізвисько уживається паралельно із прізвищем персонажа: “- Зрада! Зрада! Смерть *Кочубею!* Смерть *Кабаннику!*” [3:225]. Прізвисько *Кабанник* стоїть після прізвища, отже є більш зручним способом іменування серед односельців, надає особі негативної оцінки і характеризує персонаж за родом діяльності: кабанник — той, хто ріже свиней [12,Т. 4:63]. Поряд з прізвиськом автор роману використовує двочленну формулу іменування для ясності: “...на заході оберігав його від усякого лиха сам *Кабанник* (Панько Кочубей), котрого, по суті, він же й поставив над Вавілоном” [3:158].

Як бачимо, використовувані у романі В. Земляка “Лебедина зграя” прізвиська виконують не так ідентифікуючу, як оцінно-характеристичну функцію і використовуються з соціальними обмеженнями. Вдало дібрані автором прізвиська сприяють індивідуалізації образів, виступають головним засобом їх художньо-стилістичного осмислення.

Аналізуючи функціонування неофіційних іменувань у романах Г. Тютюнника та В. Земляка, ми виявили досить активне уживання моделі “прізвисько” у романі В. Земляка — 4,2% проти 1,2% у Г. Тютюнника. Різноманітніші й ситуації ужитку моделі у Земляка (самоназивання, іменування персонажів прізвиськом при численному зібранні громадян), чого не знаходимо у Тютюнника.

Низький відсоток ужитку прізвиськ у романі Г. Тютюнника пояснюється індивідуально-авторськими уподобаннями письменника та його глибоким розумінням сільської антропонімії як єдиної системи. На селі мають свої прізвиська практично всі мешканці. Але не для всіх вони стають “першим”, головним засобом номінації, як це продемонстровано у романі В. Земляка із прізвиськом **Фабіян**. То вже зумовлене відношенням до особи, її престижем, авторитетом чи його відсутністю. Внаслідок усталених громадських оцінок когось іменують передусім повним іменем (**Оксен**), когось прізвищем (**Дорош**), когось розмовним ім'ям на -ко (**Тимко**), а когось і прізвиськом. Г. Тютюнник добре показав цей рух антропосистеми і поставив на службу художньому цілому. А загалом, в обох романах майстерно відображене письменниками структурне розмаїття, семантична гнучкість, стилістична виразність прізвиськ.

1. Большая советская энциклопедия /Гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.,1969-1978. — Т. 1-30.
2. Данилина Е. Ф. Прозвища в современном русском языке //Востоочнославянская ономастика: Исследования и материалы. — М.,1979.
3. Земляк В. С. Твори: В 4 т. — К.,1984. — Т. 3. Лебедина згря.
4. Зинин С. И. Русская антропонимия в “Записках охотника” И. С. Тургенева //Русский язык в школе. — 1968. — № 5.
5. Коваль А. П. Життя і пригоди імен. — К.,1988.
6. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. — 2-е изд.,перераб. — М.,1988.
7. Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропоніміїних формул у слов'янських мовах. — Ужгород,1999.
8. Михайлов В. Н. Экспрессивные свойства и функции собственных имён в русской литературе //Филологические науки. — 1966. — № 2.
9. Никонов В. А. Имя и общество. — М.,1974.
10. Никулина З. П. О структуре и формировании семантики прозвища //Семантическая структура слова: Сб. науч. тр. — Кемерово.,1984.
11. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — 2-е изд. — М.,1988.
12. Словник української мови. — К.,1970-1980. — Т. 1-11.
13. Справочник личных имён народов РСФСР /Отв. ред. А. В. Суперанская. — 3-е изд. — М.,1987.
14. Тютюнник Г. М. Вир: Роман. — К.,1979.
15. Фоякова О. И. Имя собственное в художественном тексте:Уч. пособие. — Л., 1990.
16. Larousse du XXe siecle. — Paris,1930. — Т. 3.